

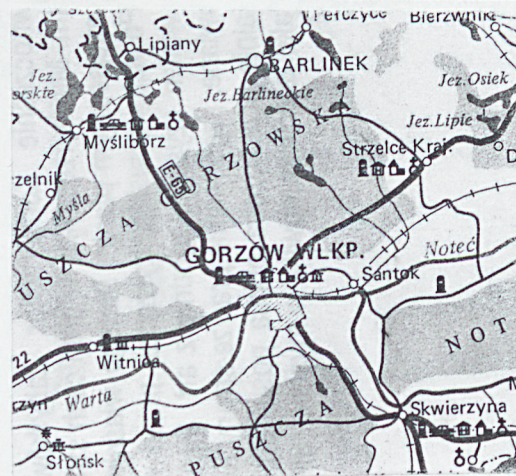
1. Obiekt
MURY OBRONNE MIASTA

2. Czas powstania

1 poł. XIV w.

3. Miejscowość

GORZÓW WLKP.

4. Adres **Gorzów Wlkp.**
ul. Zabytkowa
działka nr 2751
 nr hipoteczny .....

5. Przynależność administracyjna
 województwo **lubuskie**
 gmina **Gorzów Wlkp.**

6. Poprzednie nazwy miejscowości
Landisberch Nova, Landsberg

7. Przynależność administracyjna
 przed 1 VI 1975
 województwo **zielonogórskie**
 powiat **gorzowski**

8. Właściciel i jego adres

Urząd Miejski
66 – 400 Gorzów Wlkp.

9. Użytkownik i jego adres

Urząd Miejski
66 – 400 Gorzów Wlkp.

10. Rejestr zabytków

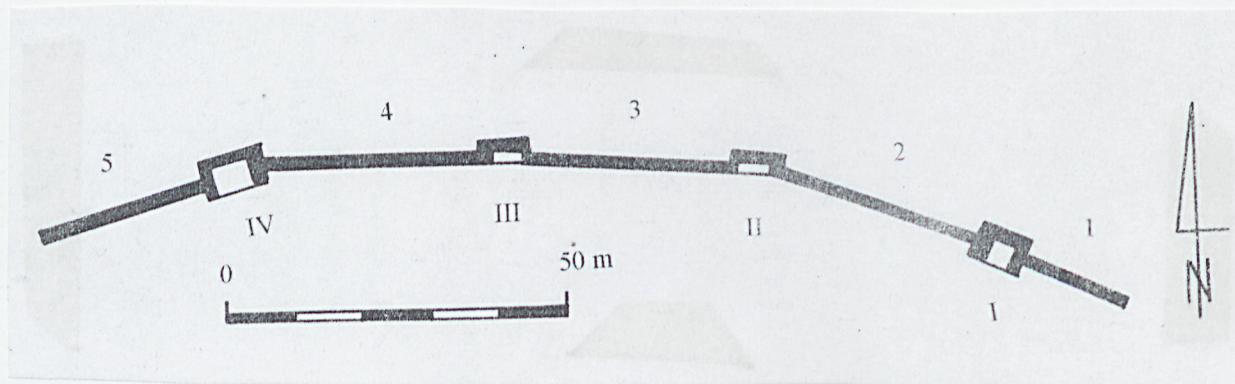
KOK-I-12/54 2/46

Nr **41/A** data **1954. 01. 15.**

2/46

21.10.1946

1.

Sytuacja

Miasto Gorzów położone jest w dolinie rzeki Warty na jej północnym brzegu. W części zachodniej dzisiejszego miasta, a poza granicami historycznego założenia w obrębie murów miejskich do Warty, z północy uchodzi rz. Kłodawka, która 4 km wcześniej łączy się z inną rzeczką Srebrną. Dolinę Warty od północy zamyka morena czołowa przedostatniego zlodowacenia środkowopolskiego (europejskie zlodowacenie Riss). Gorzów założony został na przecięciu dwóch szlaków komunikacyjnych: W-E, łączący Brandenburgię z Wielkopolską oraz N-S, biegnący z Pomorza na Śląsk. Obecnie miasto jest skomunikowane drogami krajowymi: ze Szczecina do Poznania i Wrocławia, od granicy Państwa (z Berlina) z zachodu w kierunku Gdańska oraz drogami wojewódzkimi i gminnymi ze wszystkimi ośrodkami miejskimi dawnego woj. gorzowskiego. Ponadto przez Gorzów przechodzi linia kolejowa na linii W-E z Berlina do Krzyża i dalej do Bydgoszczy. Linie kolejowe regionalne: do Myśliborza na północy oraz do Zbąszynka na południe aktualnie są zamknięte. Miasto Gorzów obecnie jest głównym i największym miastem Ziemi Lubuskiej, oddalonym ca 50 km od zachodniej granicy Państwa z Niemcami.

Orientacja:

Fragmenty murów obronnych zachowały się w pn.-wsch. części Starego Miasta, stanowiącego dziś centrum układu urbanistycznego Gorzowa. Wzdłuż murów, po ich wewnętrznej stronie, przebiega ul. Zabytkowa, która po swojej drugiej stronie posiada zwartą zabudowę kamienic. Po zewnętrznej stronie murów, w miejscu dawnej fosy znajduje się skwer z pasem trawnika obsadzonego krzewami i drzewami wzdłuż muru oraz deptakiem, wyłożonym płytami cementowymi. Od strony zachodniej granicę muru wyznacza ul. Hawelańska, natomiast od wschodu współczesna zabudowa blokowa.

Opis obiektu:

Pierwotny mur obronny otaczał teren o kształcie w przybliżeniu owalnym, z południowym bokiem poprowadzonym całkowicie w linii prostej. Średnica W-E osiągała ca 122 m, natomiast N-S wynosiła ca 75 m. Linia murów przebiegała na długości ca 1700 m, a na jej obwodzie rozmieszczono 30 baszt łupinowych. Zachowany obecnie odcinek muru mierzy 130,19 m i posiada 4 baszty, które na planie z 1719 r. oznaczone zostały numerami: 337, 338, 339 i 340. Wszystkie wzniesione na planie prostokąta wysunięte są poza lico muru, a od wewnętrznej strony otwarte.

Fundamenty osadzone na głębokości 80 cm posiadały 30-cm odsadzki. Zbudowane zostały z dużych i średnich kamieni polnych, ułożonych warstwami i posadowione na piasku calcowym. Poszczególne warstwy kamieni przesypyano piaskiem i gliną.

Teren dzisiejszego miasta Gorzowa ze względu na dogodne położenie w sąsiedztwie rzek Warty i Kłodawki zasiedlany był już od czasów starożytnych. Istniała tu również w okresie wczesnego średniowiecza osada rzemieślniczo-handlowa, związana z systemem santockich grodów obronnych, strzegących brodu na Warcie. Po przejęciu w 1254 r. ziem pomorskich w kasztelanii santockiej margrabiowie brandenburscy Jan I i Otto III rozpoczęli umacnianie swej pozycji na tych terenach. Jako przeciwwagę dla pozostającego w granicach Wielkopolski Santoka dokonali lokacji miasta „Landisberch Nova” 2 lipca 1257 r. Jan I w akcie lokacji miasta nadawał rycerzowi Albertowi v. Luge tytuł dziedzicznego sołtysa, uposażał miasto w 154 łany i zwalniał z podatku na 10 lat. Po tym czasie miało obowiązywać tu prawo brandenburskie. Ponadto miasto miało być umocnione palisadą i fosą. W innym dokumencie z tego samego roku nadano miastu przywilej handlowy – prawo składu.

W 1319 r. po wygaśnięciu dynastii askańskiej Nowa Marchia wraz z Gorzowem przeszła we władanie Wittelsbachów. Wkrótce dochodzi do wyprawy Władysława Łokietka na ziemie brandenburskie, które kończą się podpisaniem w Gorzowie tzw. pokoju landsberskiego w 1329 r. W latach 1365-1370 miasto było lennem króla polskiego, natomiast już od 1373 r. znalazło się w posiadaniu Luksemburczyków. Okres władania Nową Marchią i miastem przez Zakon Krzyżacki, przypadający na lata 1402-1454 zapisał się w historii Gorzowa zubożeniem ludności i wzniesieniem zamku, który po ich odejściu został zniszczony. Do wojny trzydziestoletniej (1618-1648) Gorzów rozwijał się pod panowaniem Hohenzollernów. Okres wojenny, zakończony 11-letnim panowaniem Szwedów (do 1650r.) osłabił miasto gospodarczo, a kolejna wojna

14. Kubatura około 1000 m ³	15. Powierzchnia użytkowa 130 m dł. Bieżącej	16. Przeznaczenie pierwotne Mury obronne	17. Użytkowanie obecne Obiekt zabytkowy
18. Prace budowlane i konserwatorskie, ich przebieg i dokumentacja Relikty murów przy ul. Zabytkowej zabezpieczane i wzmacniane były jeszcze przed II wojną światową – zabudowa narożników baszty II murem kamiennym. Po wojnie znacznie zniszczone, poddawane były konserwacji – wypełniano ubytki muru cegłą współczesną, spajano pęknięcia i zabezpieczano koronę muru. Powtórne zabezpieczenie korony murów miało miejsce w 2002 r.		19. Stan zachowania (fundamenty, ściany zewnętrzne, ściany wewnętrzne, sklepienia, stropy, konstrukcje dachowe, pokrycie dachu, wyposażenie i instalacje) Stan konstrukcji murów dobry, stabilny. Miejscowe ubytki zapraw wapiennych i budulca kamiennego i ceglanego. Nielicznie występują mniejsze pęknięcia.	
		18. Najpilniejsze postulaty konserwatorskie Pozostałości murów obronnych stanowią jeden z najstarszych zabytków, ilustrujących historię miasta oraz wyznaczają granicę średniowiecznego założenia Gorzowa. Wskazane jest wykonanie specjalistycznych badań archeologicznych przy fundamentach murów oraz pomiarów konstrukcyjnych, dotyczących stabilności ich posadowienia. Niezbędne jest bieżące usuwanie uszkodzeń, tj. pęknięć muru oraz wypełnianie ubytków spoin i cegieł. Uzupełnienia ubytków z cegły współczesnej należy wymienić na cegłę gotycką. Ponadto należy regulować rozrastanie się koron drzew rosnących w najbliższym sąsiedztwie muru.	

21. Akta archiwalne (rodzaj akt, numer i miejsce przechowywania)

Akta Miasta Gorzowa Wlkp. w Archiwum Państwowym w Gorzowie Wlkp.,
nr 1751-1753 z lat 1755 – 1770,
nr 9467 z 1830 r.
nr 9468 z lat 1835 – 1875,
nr 9469 z lat 1877 – 1913,
nr 9470 z 1850 r.

22. Bibliografia

1. Eckert R., Geschichte von Landsberg Stadt und Kreis, Landsberg 1890-1891.
2. Kaplick O., Landsberger Heimatbuch, 1935.
3. Reissmann, Die Kunstdenkmäler des Stadt- und Landkreis Landsberg (Warthe), Berlin 1937
4. D. Śleziak, Mury miejskie, Program prac konserwatorskich, Gorzów Wlkp. 1998.
5. S. Kowalski, Zabytki Środkowego Nadodrza, Katalog architektury i urbanistyki, Zielona Góra 1976 r.
6. J. Zysnarski, Z. Miler, Słownik gorzowski. (w:) „Ziemia Gorzowska”.
7. M. Pytlak, Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych przy budowie przyłącza wodociągowego przechodzącego pod murem obronnym w Gorzowie Wlkp., Gorzów Wlkp. 2000.

23. Źródła ikonograficzne i fotograficzne (rodzaj, miejsce przechowywania, sygnatura)

1. Messtischblatt, Landsberg, nr 3257, 1891 r. – kserokopia ze zbiorów Archiwum WO SOZ Delegatura w Gorzowie Wlkp.
2. Plan Gorzowa z 1804 r., Archiwum Państwowe w Gorzowie Wlkp.

24. Uwagi różne

25. Opracował

tekst mgr Teresa Witkowska, listopad 2002 r.

plany, rysunki mgr Teresa Witkowska, listopad 2002 r.

zdjęcia fotogr. mgr Teresa Witkowska, listopad 2002 r.

miejsce przechowywania negatywów Archiwum WO SOZ Delegatura w Gorzowie Wlkp.

KARTA PO WYPEŁNIENIU PODLEGA OCHRONIE NA PODSTAWIE PRZEPISÓW PRAWA AUTORSKIEGO

26. Adnotacje o inspekcjach, informacje o zmianach (daty, imiona i nazwiska wypełniających)

27. Załączniki

wkładki nr 1 - 6.

1. Miejscowość 2. Gmina 3. Województwo	GORZÓW WLKP. loco. lubuskie	4. Obiekt (nazwa jak w karcie) Mury obronne miasta	5. Zawartość wkładki (nazwa materiału uzupełniającego) c. d. pkt. 12, zdjęcia
--	-----------------------------------	---	--

c. d. pkt. 12

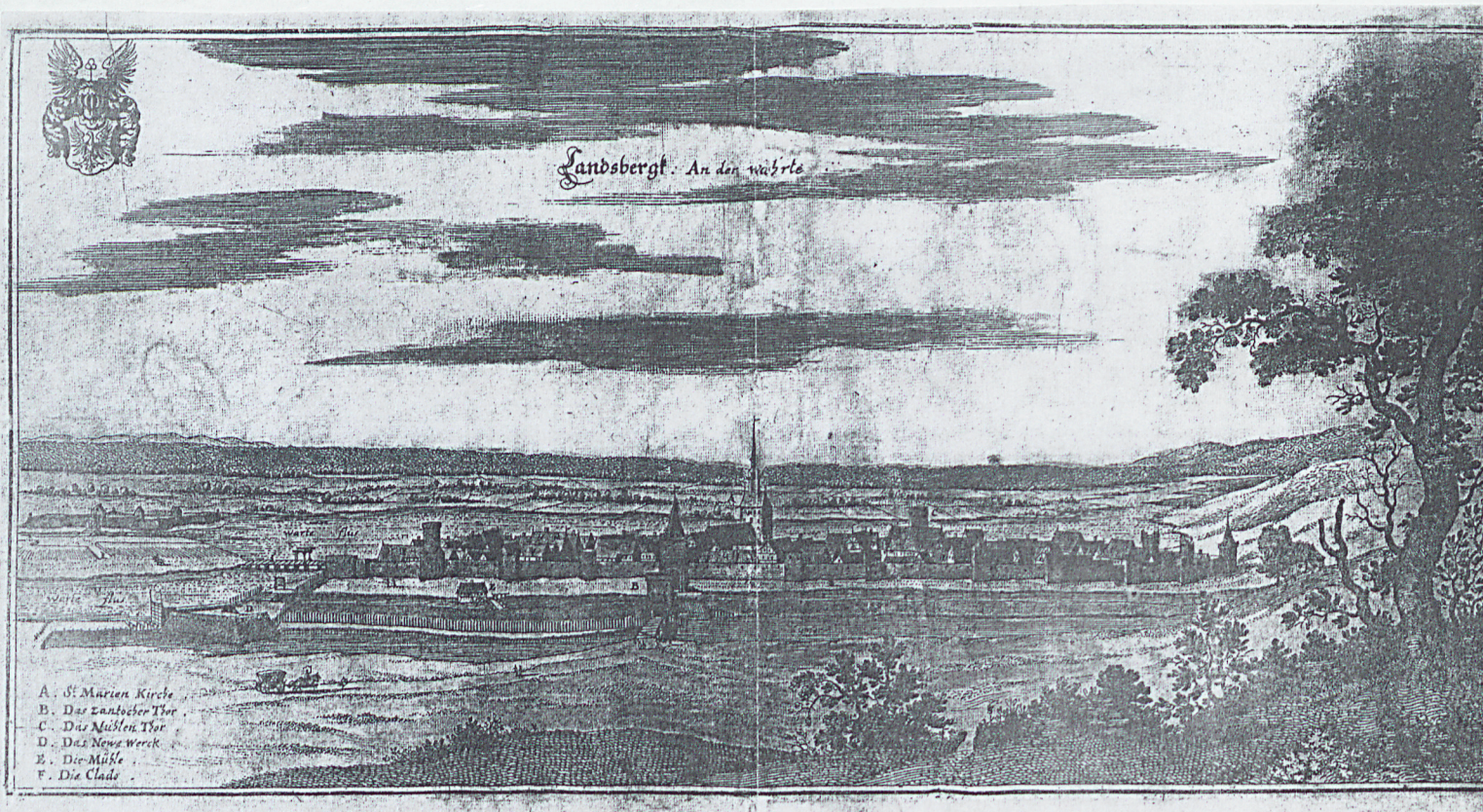
północna (1700-1721) nie sprzyjała utrzymywaniu kontaktów gospodarczych z Pomorzem, Wielkopolską i Śląskiem. Dopiero otwarcie Kanału Bydgoskiego w 1772 r. ożywiło kontakty handlowe i spowodowało wzrost liczby mieszkańców oraz powstanie nowych warsztatów rzemieślniczych i pierwszych fabryk: tekstylnej, oraz maszyn i odlewów. Kolej żelazna, łącząca Berlin ze wschodem, zbudowana została w Gorzowie już w 1857 r. Gdy miasto osiągnęło liczbę 25 tys. ludności w 1892 r. utworzono samodzielny powiat miejski, a wkrótce założono tu 3 linie tramwajowe (1899 r.). W 1910 r. 39-tysięczne miasto opierało się na przemyśle maszynowym, odzieżowym, włókienniczym, spożywczym i drzewnym. Dynamiczny rozwój zahamowała I wojna światowa i wielki kryzys lat 30-tych. W 1936 r. budowana jest fabryka chemiczna, na bazie której po II wojnie światowej, już w granicach Polski, powstały Zakłady Włókiem Chemicznych „Stilon”. U progu wojny w 1939 r. Gorzów liczył 48 tys. mieszkańców i zajmował teren 46,8 km². Będąc miastem przemysłowym i ważnym ośrodkiem regionalnym Gorzów został stolicą woj. gorzowskiego w latach 1975 – 1998. Obecnie 140-tysięczne miasto jest jedną z dwóch stolic woj. lubuskiego z siedzibą wojewody.

MURY OBRONNE

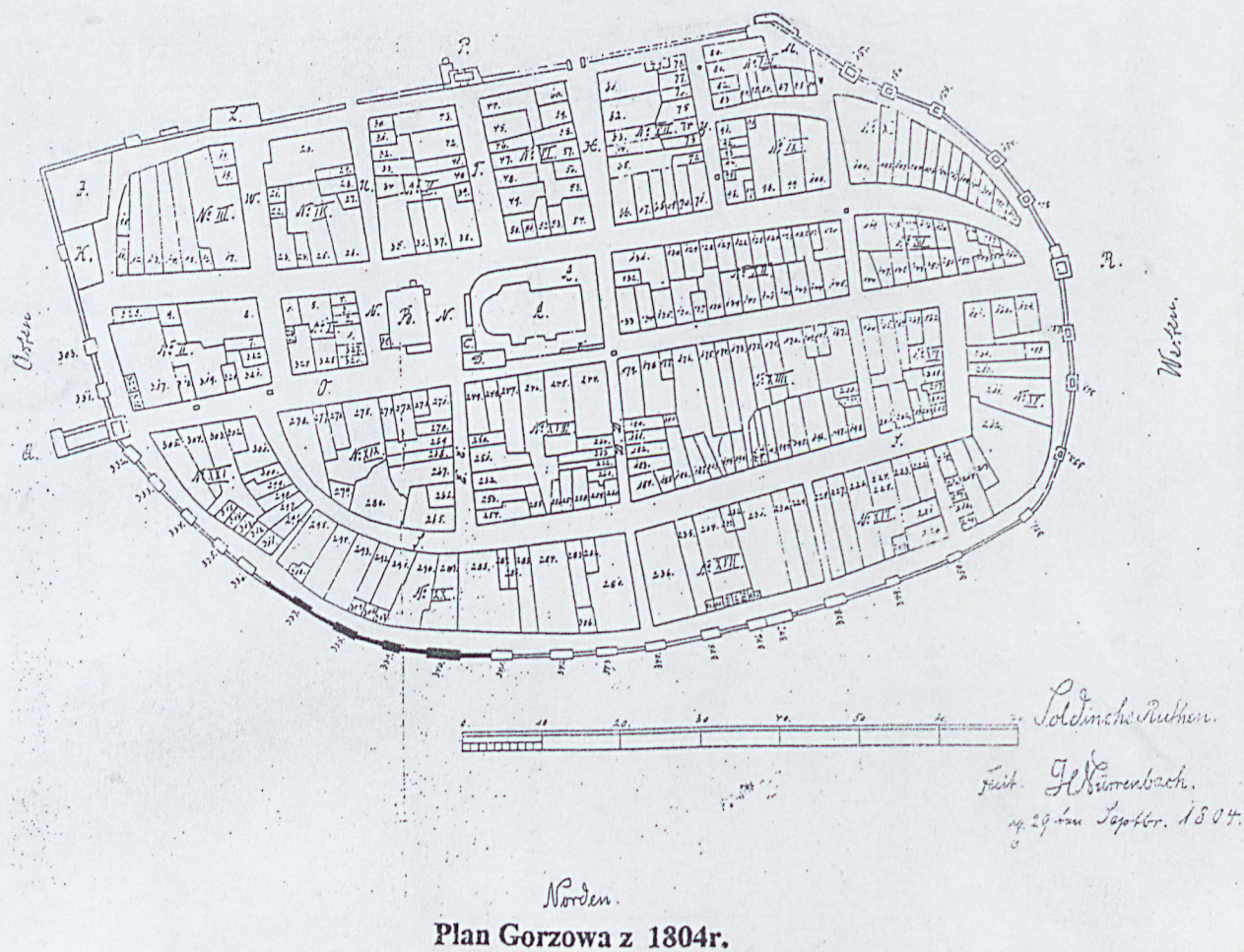
Pierwotną formą umocnień, wzmiankowaną w akcie lokacyjnym, miał być płot z rowem wzniesiony do dnia św. Marcina tj. do 11 listopada 1257 r., a później solidniejsza palisada z fosami. Źródła historyczne nie podają jak ukształtowały się poszczególne etapy budowy murów obronnych, a pierwsza wzmianka o istniejących już wówczas murach miejskich z trwałego materiału pochodzi z 1325 r. Wygląd murów ilustrują dwie panoramy miasta: od strony wschodniej M. Meriana z 1662 r. i od strony północno-wschodniej D. Petzolda z 1710 r. Gotyckie mury wzmocnione zostały gęsto rozmieszczonymi basztami łupinowymi. Do miasta prowadziły trzy bramy: dwie skomunikowane ze szlakami lądowymi – ze wschodu przez rozbudowaną o budynek przedbramny Bramę Santocką i z zachodu przez Bramę Młyńską. Trzecia, Brama Mostowa zlokalizowana pośrodku południowej linii murów skierowana była na przeprawę mostową przez rzekę Wartę. Od strony południowej i północnej rozmieszczone były również w murze mniejsze przejścia i furty. Na XVIII-wiecznej rycinie Petzolda wszystkie bramy otrzymały już barokowe nadbudowy i przykryte zostały baniastymi hełmami. System obronny miasta rozbudowany został o znajdujące się po zewnętrznej stronie murów tzw. Nowe Dzieło (Das Neue Werck) przy południowo-wschodnim narożniku oraz o redutę po drugiej stronie rzeki, przy przeprawie mostowej. Budowle te widoczne są już na XVII-wiecznej rycinie Meriana. W XVIII w. mury tracą swój obronny charakter, powstaje pierwsza ulica o miejskim charakterze poza linią murów, baszty łupinowe zostają zamurowane, a w 1734 r. rozpoczęto plantowanie szanów i fos. Bramy stają się przeszkodą w komunikacji, od 1819 r. zaniechano ich zamykania, a wkrótce całkowicie wyburzono – w 1827/1828 r. Bramę Młyńską i Santocką, a pozostałości Bramy Mostowej w 1834 r. Rozwój miasta wymusił potrzebę sięgnięcia po nowe tereny, a nowe inwestycje budowlane spowodowały wyburzanie kolejnych odcinków obwarowań miasta. Likwidację murów zapoczątkowała w 1857 r. budowa Królewskiej Kolei Wschodniej, którą w Gorzowie poprowadzono w miejscu południowego ich odcinka. Duża część murów wraz z Wagą Wełnianą uległa rozebraniu w 1882 r. podczas rozbudowy miasta w

c.d. na załączniku nr 2

1. Panorama Gorzowa wg. M. Merian a - 1662r.

1. Miejscowość	GORZÓW WLKP.	4. Obiekt (nazwa jak w karcie)	5. Zawartość wkładki (nazwa materiału uzupełniającego)
2. Gmina	loco.	Mury obronne miasta	opis, c.d. pkt.12 i 13, zdjęcia.
3. Województwo	lubuskie		

c.d. pkt. 12

kierunku północnym, kiedy wznoszono kwartały zabudowy tzw. Nowego Miasta. Na pocz. XX w. istniały jedynie relikty po stronie północnej, z których w 1919 r. na prośbę właścicieli browaru zdemontowano pozostałości muru na odcinku od ul. Chrobrego do ul. Starej. W 1929 r. gdy wytyczano komunikacyjne połączenie z Nowym Miastem usunięto kolejny odcinek na przedłużeniu ul. Strzeleckiej do ul. Jagiełły. Pozostał wówczas zachowany do dziś niewielki fragment z czterema basztami łupinowymi.

c.d. pkt. 13

Pięć odcinków *muru kurtynowego* o zróżnicowanej wysokości – od 5,30 m do 7,30 m - posiada szerokość u podstawy 0,90 m – 1,40 m, a w zwieńczeniu szerokość 0,80m – 1,10 m. Zbudowane zostały z kamiennych otoczków i w mniejszej ilości z kamieni łamanych o zróżnicowanej wielkości (0,10m – 0,50m średnicy), łączonych zaprawą wapienną. Widoczne są również nieliczne wtręty ceglane, zastosowane prawdopodobnie do uzupełnienia ubytków. Kamienie układane są warstwami o różnej grubości (1,05m – 1,70 m), warstwy poziomowane linią płaskich kamieni lub cegłą. W każdym z odcinków muru, ok. połowy wysokości znajdują się niewielkie otwory strzelnicze o torach skierowanych ukośnie, w kierunku baszt. Wszystkie otwory zostały w mniejszym lub większym stopniu przemurowane, powiększone, wymurowane od wewnątrz cegłą o małych gabarytach lub zamurowane z jednej (zewnątrznej) strony. W trzecim odcinku muru, po wschodniej stronie baszty III znajduje się wykuty, prostokątny otwór wyjściowy, obmurowany małą cegłą, identyczną, jakiej użyto do obmurowania otworów strzelniczych. Otwór ten zamurowano w czasach współczesnych otoczkami kamiennymi i cegłą w górnej partii, związanych zaprawą cementową. Korona murów jest nieregularna, zawiera drobniejsze otoczki lub 5 – 10 warstw cegieł (w 3 i 4 odcinku). Wtórne zakończenia muru licowane są powierzchnią ceglana – od strony ul. Hawelańskiej z czerwonej cegły gotyckiej, natomiast od strony wschodniej cegłą żółtą.

Wymiary odcinków muru:

1. długość – 19,96 m; wysokość – 5,30 m
2. długość – 25,32 m; wysokość – 6,10 – 6,70 m
3. długość – 23,90 m; wysokość – 5,80 – 7,30 m
4. długość – 24,00 m; wysokość – 5,70 m
5. długość – 12,80 m; wysokość – 5,90 – 7,00 m.

c.d. na wkładce nr 3

2.

3.

1. Miejscowość	GORZÓW WLKP.	4. Obiekt (nazwa jak w karcie)	5. Zawartość wkładki (nazwa materiału uzupełniającego)
2. Gmina	loco.	Mury obronne miasta	opis, c.d. pkt. 13, zdjęcia.
3. Województwo	lubuskie		

c.d. pkt. 13

Baszty – w większości kamienno-ceglane, tylko jedna (IV) zbudowana z cegły, posiadają 2 – 3 kondygnacji. Otwory strzelnicze rozmieszczone na dwóch poziomach w ścianach długich i bocznych. Stropy nie zachowały się, jedynie w wewnętrznych ścianach bocznych widoczne są ślady do osadzania belek stropowych w basztach I i IV. Na drugą kondygnację prowadziła jednobiegowa klatka schodowa przy ścianie zachodniej e każdej baszcie. Przyziemia baszt obecnie wyłożone są współczesną klinkierową wykładziną (płytkami), a wnętrza budowli zabezpieczone ogrodzeniem wykonanym z kutych żelaznych prętów.

Baszta I – dł. 5,81 m, szer. 4,28 m, wys. 7,45 m

Kamienno-ceglana, cegłą wymurowane narożniki, druga kondygnacja oraz ściany murów wewnętrznych. W zachodniej części baszty, od strony ul. Zabytkowej znajduje się wysoka blenda po otworze wejściowym, zakończona ostrym łukiem, zamurowana ścianą z cegły czerwonej. Otwory strzelnicze w górnej kondygnacji – jeden z boku ściany zewnętrznej oraz po jednym w ścianach bocznych.

Baszta II – dł. 5,80 m, szer. 2,55 m, wys. 5,80 m

Kamienno-ceglana, narożniki i zwieńczenie ceglane, większa część ściany frontowej oraz połączenie z murem kurtynowym kamienne, cokół kamienny, słabo wyodrębniony. Brak otworów strzelniczych. Po stronie wewnętrznej narożniki baszty w przyziemiu zrekonstruowane z kamienia łupanego (w czasach przedwojennych).

Baszta III – dł. 5,79 m, szer. 3,37 m, wys. 7,40 m

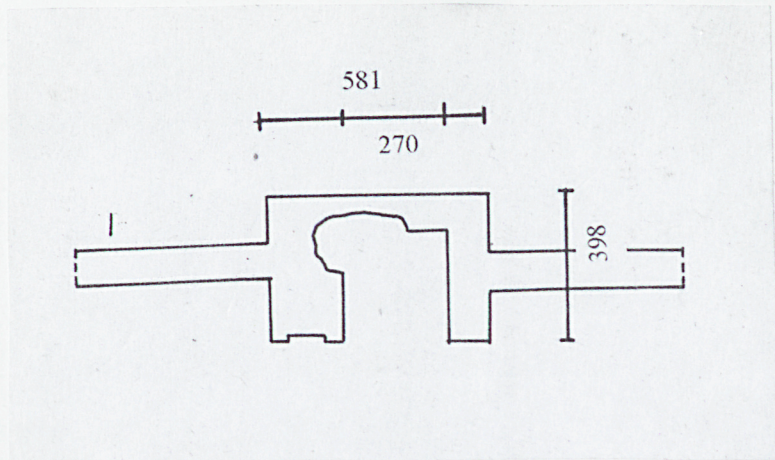
Kamienno-ceglana, narożniki i górna kondygnacja od 2/3 wysokości ceglana, cokół z dużych głazów (do ca 0,60 m wielkości). Przy wschodniej stronie w murze kurtynowym znajduje się otwór wejściowy, wtórnie zamurowany oraz otwór strzelniczy. W baszcie widoczne są dwa otwory strzelnicze w drugiej kondygnacji, na tej samej wysokości, rozmieszczone niesymetrycznie przy wschodniej stronie oraz jeden otwór w bocznej ścianie na tej samej wysokości.

Baszta IV – dł. 6,81 m, szer. 4,60 m, wys. 10,15 m

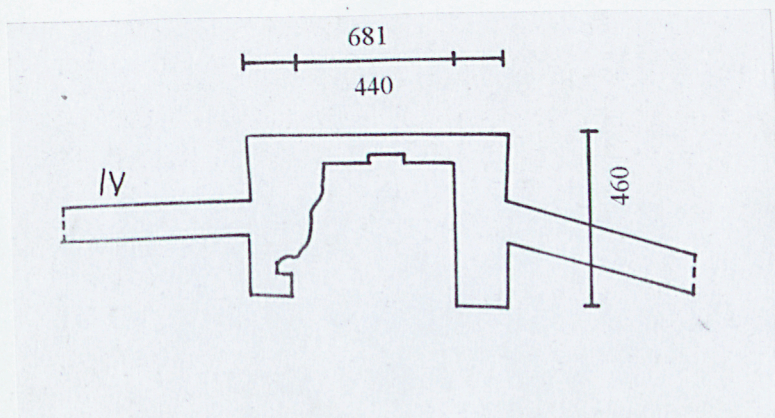
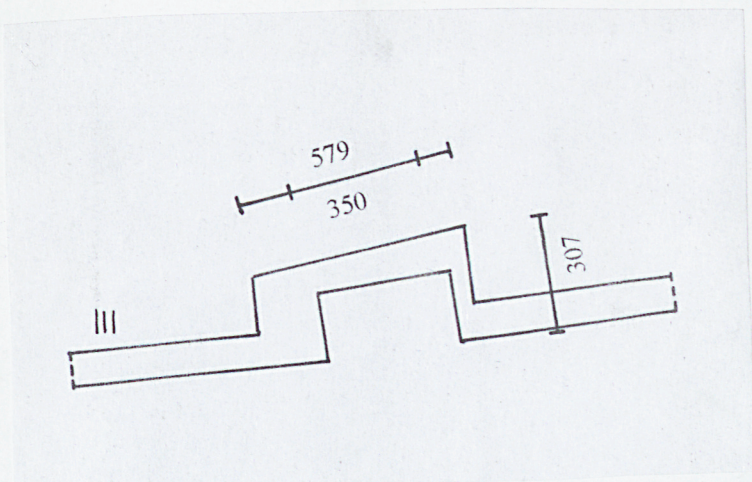
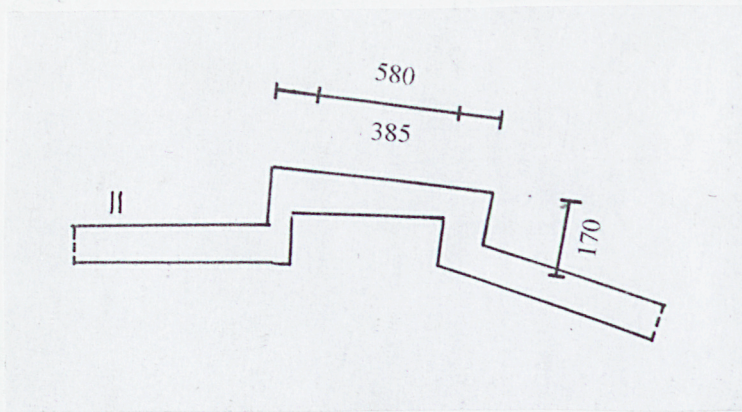
Ceglana o trzech kondygnacjach, w partii zwieńczenia fryz z cegieł wmurowanych ukośnie. Wzniesiona z cegły gotyckiej z zastosowaniem wątków mieszanych (wendyjski, wozówkowy). Otwory strzelnicze w dwóch kondygnacjach – w ścianie bocznej od wschodu oraz w ścianie frontowej dwie osie otworów, dolne są umieszczone asymetrycznie w stosunku do górnej kondygnacji i przesunięte nieznacznie w stronę wschodnią. W ścianie zewnętrznej pozostały dwa zachodnie otwory, dwa wschodnie zostały zamurowane. Po linii pionowej zachowanych otworów przebiega pęknięcie, zespolowane cementem. W dolnej partii ściany frontowej widoczny jest ślad po otworze wyjściowym zakończony łukiem pełnym – zamurowany cegłą gotycką. Na wys. ca 2,0 m lica zewnętrznego baszty przy narożnikach występują ślady po małych kwadratowych otworach, zamurowane. W lewym (wsch.) otworze pozostał fragment drewnianej belki, ułamanej oraz żelazny pręt wystający ze ściany – pozostałości po urządzeniach konstrukcyjnych. Baszta posadowiona na cokole ceglanym, obecnie zabetonowany.

BASZTY

5.

4.

1. Miejscowość	GORZÓW WLKP.	4. Obiekt (nazwa jak w karcie)	5. Zawartość wkładki (nazwa materiału uzupełniającego)
2. Gmina	loco.	Mury obronne miasta	opis, zdjęcia.
3. Województwo	lubuskie		

Spis fotografii:

1. Widok na mur od str. pn.-zach.
2. Mur od ul. Zabytkowej w kierunku wsch.
3. Mur od ul. Zabytkowej w kierunku zach.
4. Mur od ul. Zabytkowej – odcinek wsch.
5. Początek muru przy ul. Hawelańskiej.
6. Mur od strony pn. – środkowy odcinek.
7. Mur od strony pn.-wsch.
8. Struktura muru w części środkowej.
9. Baszta I od ul. Zabytkowej (pd.).
10. Baszta I od strony pn.
11. Baszta II od ul. Zabytkowej
12. Baszta II od strony pn.
13. Baszta III od ul. Zabytkowej
14. Baszta III z fragmentem muru od strony pn.
15. Baszta IV od ul. Zabytkowej
16. Baszta IV od strony pn.
17. Otwór strzelniczy w murze od ul. Zabytkowej
18. Otwór strzelniczy od strony pn.
19. Przejście w murze przy baszcie III – widok od strony pn.
20. Wyjście z baszty IV, zamurowane – widok od strony pn.
21. Otwory strzelnicze od wewnętrznej strony baszty III.
22. Ślad po sklepieniu baszty
23. Otwór w przyziemiu muru.

9.

10.

6.

7.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

